

УДК 2-14:2-17

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.26>**Пальчик Андрій Олександрович**

кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви
вул. Грушевського, 57, Городок, Хмельницька область, Україна
orcid.org/0000-0003-1247-1734

ТИПОЛОГІЇ ПАНЕНТЕЇЗМУ: АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ

Актуальність даної статті пов'язана із необхідністю глибшого вивчення панентеїстичної концепції відношення «Бог – світ», що обумовлюється передусім вагою часткою іноземних публікацій на цю тему в галузях філософії релігії та теології, залишаючись маловідомими в українському науковому просторі, а також явищем т. зв. «панентеїстичного повороту» як актуальної історико-філософської проблеми. *Метою* статті є критичний аналіз вибраних типологій панентеїзму, наявних у літературі за темою. Завдання, які ставляться для реалізації мети, є наступними: виявити і проаналізувати критерії, за якими будувалися типології панентеїзму, критично їх оцінити і визначити потенціал у дослідженні панентеїстичної концепції відношення «Бог – світ» у відповідних галузях гуманітарного знання. Відповідно до специфіки теми, застосовуються такі *методи*, як класифікація, порівняння, аналіз і синтез тощо.

Результати дослідження. Аналіз вибраних типологій панентеїзму дає можливість визначити критерії, відповідно до яких вони були створені, а також окреслити сферу гуманітарних досліджень (філософську, богословську чи релігієзнавчу), у яких дані типології можуть бути корисними. Так, у типології, в якій вирізняється християнський, буддистський, індуїстський та ін. панентеїзми (М. Твардовський), чітко проглядається намір класифікувати панентеїзм відповідно до специфіки окремих релігійних доктрин. Натомість у типології Н. Греггерсена (сотеріологічний, ревелюційний та диполлярний панентеїзми) виділяються напрями панентеїстичної думки, що робить її особливо придатною в історико-філософських розвідках. У випадку ж спроби класифікації, здійсненої Я. Войтисьяком (на мовний, культурний, теологічний, онтологічний і науковий панентеїзми), на нашу думку, зроблено не типологію панентеїзму, але були виділені суттєві аспекти проблематики, з цим концептом пов'язані. З точки зору філософії релігії найбільш цінною з представлених типологій була розроблена Т. Оордом, який класифікує типи панентеїзму відповідно до інтерпретації тези про існування світу в Богові. Типологія Ф. Клейтона цікава тим, що він виділяє напрями панентеїзму (консервативний і три радикальні: метафізичний, апофатичний і натуралістичний) з точки зору проблематики співвідношення науки і релігії.

Ключові слова: панентеїзм, типологія панентеїзму, філософія релігії, теологія, релігієзнавство, Бог, творіння.

Вступ. 3 сер. ХХ ст. велика кількість досліджень з царини філософії релігії і теології були присвячені панентеїстичному розумінню відношення «Бог – світ». Впроваджений Християном Фрідріхом Краузе (1781–1832) термін «панентеїзм» («все у Богові») не тільки міцно закріпився у філософському лексиконі, але й сприяв розбудові нових релігійних концепцій (напр., філософія/теологія процесу, російська «метафізика всеєдності», в працях представників т. зв. *панентеїстичного повороту* – Ч. Хартшорна, Ф. Клейтона, А. Пікока, Ю. Жицінського, С. Макфейга та ін.) і переосмисленню філософсько-релігійної думки, яка досі розумілася в категоріях класичного теїзму та пантеїзму.

За визначенням, яке подається Кальпом в «Оксфордській енциклопедії філософії», «панентеїзм вважає Бога і світ взаємопов'язаними, причому світ перебуває в Бозі, а Бог – у світі» [1]. Отже, поняття панентеїзму передбачає таку модель відношення між Богом і світом, де світ не є тотожним Богові (пантеїзм), але й одночасно, всупереч класичному теїзмові, допускає певний

вплив світу на Бога [1]. Проте розуміння концепту «панентеїзм» часто ускладнюється різноманітністю підходів до проблематики і вживаною дослідниками термінологією: напр., Я. Добешевський вважає панентеїзм різновидом пантеїзму [2, с. 73], а для Ю. Жицінського панентеїзм є більш розвиненою формою теїзму, який він, подібно як і інші представники панентеїстичного повороту, протиставляє *класичному теїзмові* [3, с. 181].

Метою статті є критичний аналіз вибраних типологій панентеїзму, наявних у літературі за темою. Автор даної статті не претендує на вичерпний аналіз усіх типологій панентеїзму, які існують на даний момент, але радше має намір, на прикладі декількох із них, показати складність і багатоаспектність концепту панентеїзму як такого. **Завдання**, які ставляться для реалізації мети, є наступними: виявити і проаналізувати критерії, за якими будувалися типології панентеїзму, критично їх оцінити і визначити потенціал у дослідженні панентеїстичної концепції відношення «Бог – світ» у відповідних галузях гуманітарного знання. Відповідно до специфіки теми, застосовуються такі **методи**, як класифікація, порівняння, аналіз і синтез тощо.

Результати дослідження. Панентеїзм, будучи одним із найважливіших концептів сучасної філософії релігії, може розглядатися під різними кутами зору, в залежності від аспекту, яким цікавляться дослідники. Напр., якщо розглядати панентеїзм в контексті порівняльного релігієзнавства, цілком виправданою може бути типологія, у якій би даний концепт повзувався з відповідною релігійною доктриною. Спробу такої типології можна побачити у статті Твардовського, який відрізняє християнський панентеїзм від нехристиянського панентеїзму, який – у свою чергу – представлений вченнями індуїзму, конфуціанства, джайнізму і буддизму. «Різниця між згаданими версіями – пояснює автор – полягає на тому, що християни підкреслюють Святу Трійцю і втілення Ісуса Христа як принциповий корінь спасенної присутності Бога у світі у той час, коли нехристияни представляють більш загальне окреслення». Щоправда – як зауважує М. Твардовський – деякі автори намагаються виокремити ще таку версію панентеїзму, яка виходить за межі якої-небудь релігійної традиції і відповідно більш відкритою на діалог між окремими культурними групами, однак найбільш поглиблені і жваві дискусії на цю тему відбуваються серед християнських філософів і богословів [4, с. 2].

Запропонована Твардовським типологія здається доволі податливою на критику. По-перше, виділення християнського типу панентеїзму як унікального у своєму роді схиляють до думки про те, що він оцінює доктрини нехристиянських релігій з точки зору християнської теології релігії. По-друге, вже саме твердження про християнство як панентеїстичну за своїм характером релігію викликає жваву дискусію між представниками класичного теїзму і панентеїзму. При цьому аргументація других базується не лише на християнських догматах, але й залучає різноманітні філософські традиції (починаючи від Платона і включаючи неоплатонізм, патристику (передусім філософію Максима Сповідника) думку Миколи Кузанського тощо). Окрім цього, слід вказати на різноманіття панентеїстичних традицій в самому християнстві, кожна з яких має свою специфіку. Напр., у російській *метафізиці всеєдності* ключовими категоріями виступають *Софія* і *Боголюдство*, кожна з яких отримує серед її представників (напр., Вол. Соловйов, С. Булгаков, С. Флоренський, С. Франк і ін.) власну авторську інтерпретацію [5, с. 40–41]. При цьому у багатьох випадках така інтерпретація піддається жорсткій критиці і звинуваченням в неортодоксальності і відхиленні у бік пантеїзму у такому ступені, що постають сумніви у християнському характері цих доктрин.

Стосовно «нехристиянських релігій», то їхній панентеїстичний характер є доволі дискусійним. Напр, якщо Дж. Самуель пов'яже панентеїзм з релігійними практиками тибетського буддизму [6], то Д. Дакворд розглядає традицію махаяни в пантеїстичному ключі [7], а Е. Такамідзава пантеїстичними релігіями вважає не тільки буддизм, але й індуїзм і конфуціанство [8, с. 23–26]. Отже, як у випадку християнства, так і інших релігій, окреслення їхніх доктрин як панентеїстичних потребує глибокого філософсько-релігієзнавчого аналізу, який охопить не тільки віроповчальну основу тієї чи іншої релігії, але й дослідить специфіку напрямків (як ортодоксальних, так і ні) кожної з них.

Пропонуючи власну типологію панентеїзму у статті «Three Varieties of Panentheism», Н.Х. Грегерсен зауважує, що він надає лише один з можливих варіантів «у більш загальному ландшафті інтелектуальних шляхів» [9, с. 20], тим самим не претендуючи на вичерпність власного варіанту. Відповідно до назви статті, автором виділяється три версії панентеїзму:

- 1) сотеріологічна;
- 2) ревеляційна (або інакше: «богоодкровенна» чи «експресивістська»);
- 3) диполярна.

Специфіка *сотеріологічного* панентеїзму, за Грегерсеном, полягає на тому, що світ, який (відповідно до визначення панентеїзму) міститься у Богові, слід розуміти не як даність, але як *дар*. Таке перебування світу у Богові пояснюється як наслідок дії надприродної благодаті *відкуплення*, оскільки неможливо брати участь у божественному житті «автоматично» (несумісною, наприклад, з реальністю Божого царства, є гріховність). «Таким чином, у класичній християнській перспективі перебування світу у Богові не стільки констатується загальний факт, скільки передбачаються ті аспекти створеної реальності, які стали богоподібними, хоча вони все ще залишаються реальністю створеною». Лише в есхатологічній перспективі можна сказати, що – згідно з 1 Кор. 15:28 – Бог стане «усім в усьому» [9, с. 21, 24–27; 10, с. 217]. Як можемо помітити, так окреслений сотеріологічний панентеїзм відрізняє два модуси світу – теперішнє, недосконале перебування в Богові, і есхатологічне, у якому відбувається остаточне сповнення світу і досконале занурення у божественну реальність.

Появу ідеї *релятивістського* (експресивістського) панентеїзму – за Грегерсеном – слід розглядати в контексті німецького ідеалізму і романтизму ХІХ ст., пов'язаною із наміром подолати суто антропоцентричну концепцію Бога. Її «суть у тому, що божественний Дух виражає себе у світі, виходячи від Бога і повертаючись до Бога, збагачений досвідом світової історії». Звідси виникає своєрідна універсалістська, а одночасно секуляризована, версія християнського теологічного дискурсу. Виникнення ж самого терміну «панентеїзм», за згаданим автором, безпосередньо пов'язана із неогегеліянською філософською теологією [9, с. 21]. У цьому випадку Грегерсен апелює до автора терміну «панентеїзм» Краузе. Проте, як свідчить сам Краузе, і як прийнято було вважати у його інтелектуальному оточенні, панентеїстична думка «винахідника» панентеїзму була все ж таки продовженням лінії І. Канта [11, с. 12]. Вказана Грегерсеном ідея сотеріологічного панентеїзму співзвучна ідеям Д. Гріффіна з його концепцією «постмодерністичного (не деконструктивного, але конструктивного) панентеїзму». Аналізуючи поняття натуралізму, Гріффін показує недостатність попередніх його концепцій (супранатуралістичної, матеріалістичної чи пізньомодерного, які були неспроможні розв'язати конфлікту між наукою та релігією), і пропонує нову його версію (*натуралізм_{ppp}: prehensive-panentheist-panexperientialist*), у якій знімаються недосконалості попередніх і яка виступає як «постмодерністичне об'явлення»: синтезуючи кращі характеристики попередніх типів натуралізму, натуралізм_{ppp} не просто долає суперечності між науковим та релігійним типами світогляду, кожен з яких є частиною Божественного об'явлення, але й виступає новим етапом цього об'явлення [12, с. 227–234]. Отже, у цьому випадку дійсно вгадується гегелівська логіка діалектичного розвитку. У цьому випадку можна також погодитися, що панентеїстичні ідеї Гріффіна дійсно виступають секуляризованою (завдяки визнанню науки як засобу божественного об'явлення) версією християнства. Грегерсен помічає певну умовність експресивістської версії панентеїзму, де «коло божественного самовираження і самоповернення» замкнеться наприкінці історії світу. Частка «в» у такому контексті вживання терміну «панентеїзм» також справляє труднощі: існує подвійна небезпека, яка полягає, по-перше, на значному послабленні ідентичності Бога, а по-друге, на невластивому для авраамічних традицій надаванні злу онтологічного статусу [9, с. 21, 27–31].

Третя, згідно з Грегерсенівською типологією, версія панентеїзму, окреслюється як *диполярна*, відображаючи ідеї, закладені у теології процесу А.Н. Вайтгеда. У даному випадку в божественній реальності передбачається існування двох «полюсів»: у певних аспектах Бог розуміється як Абсолют, який існує поза часом і простором, натомість у інших аспектах Він

розглядається у просторово-темпоральних категоріях, що також передбачає певну залежність Бога від світу. В аналізі цього типу панентеїзму Греггерсен наголошує, що процесуалізм Вайтгеда був суцільно просякнутий панентеїстичним духом. На відміну від нього у сотеріологічній моделі самооб'явлення божественної любові не характеризується аж такою тотальністю, але «маніфестує себе у певних локаціях»; панентеїстичне «*усе*» [в Богові] тут виражає переконання у тому, що «поки істина, любов і краса дійсно “існують у Богові”, не можна сказати, що зло існує в Богові таким же чином» [9, с. 21, 31–34]. Слід зазначити, що власне дипольярний тип панентеїзму став доволі поширеним серед дослідників, передусім Ч. Хартшорна, в концепції якого він отримав свій розвиток, ставши методологічною базою для представників панентеїстичного повороту.

Я. Войтисьяк пропонує більш розбудовану типологію панентеїзму, у яку входять наступні його типи:

- 1) мовний (метафоричний);
- 2) (між)культурний (релігійний);
- 3) теологічний (християнський);
- 4) онтологічний;
- 5) науковий.

Мовний (метафоричний) панентеїзм характеризується тим, що у мові, яка використовується для опису відношення «Бог – світ», неможливо уникнути застосування прийменника *в*, а також просторових метафор, за допомогою яких світ трактується як *тіло Бога* (Ч. Хартшорн), або як *дитя*, що знаходиться у *лоні матері* (А. Пікок) [13, с. 320]. В. Вейнрайт, аналізуючи першу метафору, вказує на слабкі її місця: мислення про цілісність світу як «тіло» натикається на труднощі, особливо у випадку антропоморфізації першого; у випадку приписування властивостей тіла певної особи самій цій особі або її частині виникає думка, що недосконалості світу також приймаються Богом (напр., в класичній теїстичній концепції такі недосконалості пов'язуються із діяльністю вільних творінь); подібна ситуація виникає стосовно таких характеристик, як складність і випадковість; не є коректною аналогія між психофізичною проблемою (співвідношення «розум – тіло»), представленою різноманітними теоріями (ідентичності, паралелізму, епіфеноменалізму та інтеракціонізму), та відношенням «Бог – світ». Разом з тим Вейнрайт підмічає властивість даної метафори певним ідеям Платона та Ч. Хартшорна, але за рахунок суттєвої модифікації таких понять, як «душа» чи ризику підпасти під критику з приводу концептуальних нововведень [14, с. 80–87]. Клейтон знаходить просторові метафори в VII главі «Визнань» св. Августина, проте Войтисьяк підмічає, що у даному випадку автор ставився до деяких метафор такого роду з дистанцією. Однак – звертає увагу Войтисьяк – цей тип панентеїзму не визначається якоюсь специфікою серед інших типів, оскільки просторові метафори чи фразеологія ще не детермінують яких-небудь метафізичних або теологічних ідей [13, с. 320].

На нашу думку, виділення т.зв. мовного (метафоричного) панентеїзму в окрему групу не має підстав з тієї причини, що метафорика вже стала для сучасних панентеїстичних концепцій певною методологічною нормою. Так, характеризуючи процесуалізм Вайтгеда, Ю. Жицінський називає представленого у ньому Бога «Богом метафізиків і поетів»: специфіка мови автора «*Process and Reality*» «проявляється у тому, що в описі Божественного буття придатною залишається як метафорика, яка посилається до Космічного Поета, як і притчі Євангелії про доброго пастиря, який піклується своєю отарою» [15, с. 123]. Метафори застосовуються не тільки вже названими Вайтгедом, Хартшорном, Пікоком і Клейтоном, але й Ю. Жицінським, Г. Янцен і С. Макфейг (остання із них є авторкою спеціальних праць, у яких досліджує метафорику в теологічному дискурсі, зокрема панентеїстичної традиції) [1]. Відношення «Бог – світ» у їхніх працях представлені у таких метафорах, як «душа і тіло», «матір і дитина», «диригент оркестру – музиканти і музичні інструменти». Отже, панентеїзм вже за своєю природою є метафоричним. Більш того, метафорика притаманна усьому дискурсу, що охоплює проблематику відношення між Богом і світом, включаючи класичну теїстичну і пантеїстичну концепції.

Другий, за Войтисяком, тип панентеїзму окреслюється як *(між)культурний* або релігійний і характеризується переконанням про «особливу близькість Бога до людей і світу – близькість, що одночасно виступає з його трансцендентністю». Цей погляд властивий багатьом релігійним традиціям і є, за висловленням Клейтона, «золотою серединою» або «посередником» між крайніми позиціями. Прихильники панентеїстичної концепції намагаються показати наявність головних ідей їхньої доктрини не лише у західному християнстві, але й у східнохристиянській традиції (представники православ'я із зацікавленням ставляться до неї, але з певною обережністю), а також релігійно-філософських системах Індії та Китаю [16, с. 321].

Представники *теологічного* (християнського) панентеїзму обстоюють переконання, що «властивим ключем для інтерпретації одкровення і доктрини центральної релігії нашого культурного кола – християнства – є поняття близькості або іманентності Бога і спів-буття з Ним людей і світу». Найкращим способом вираження такого відношення є вже наведений «мовний панентеїзм» у контексті панентеїстичної онтології (див. наступний, четвертий тип). Представники теологічного панентеїзму особливу увагу звертають на такі чотири елементи християнської віри:

1. *Втілення* як догмат, у якому виражається істина про те, що Бог став людиною. Така подія є кульмінацією (або символом) іманентності Бога, притаманної недосконалому, стражданню і світові, що переживає процес свого розвитку (напр., «кенотичний панентеїзм» Ю. Жицінського);

2. *Обожнення*, як мета життя людини та існування всього світу, є станом особливого з'єднання з Богом і досягається завдяки дії надприродної благодаті (сотеріологічний або есхатологічний панентеїзм);

3. *Свята Трійця*. Тринітарний елемент представляє Бога як «динамічну спільноту осіб», яка виступає ґрунтом і взірцем для будь-якої сотвореної реальності, а отже абстрагування світу від такої спільноти ускладнює розуміння самого світу («тринітарний панентеїзм» – Брекен);

4. *Таїнство*: будучи фізичною реальністю, світ має сутнісні властивості таїнства, оскільки через нього діє сам Бог («сакраментальний панентеїзм» Брідлі і «сакраментальна концепція космосу» Пікока).

Підсумовуючи окреслення вищезгаданих елементів, Войтисяк зауважує, що усі вони знаходять свою повноцінну інтерпретацію і поза панентеїстичною концепцією, а отже ключові християнські догматичні положення не являють собою якихось серйозних аргументів на користь панентеїстичного бачення християнства [13, с. 322].

Однак здається, що між «(між)культурним» (релігійним) і «теологічним» типами панентеїзму, наведеними Войтисяком, немає принципової різниці. Очевидно, що їх об'єднує ідея іманентності Бога світові, близькості Бога до людини, а відмінність між ними полягає лише у специфіці християнської версії панентеїзму. А отже, слушним було б не відокремлювати їх як різні типи, але представити теологічний (християнський) панентеїзм як варіант (між)культурного панентеїзму. Наводячи основоположні елементи християнської догматики (інкарнаційний, тринітарний, сакраментальний та обожнення) у теологічному типі, автор однак не враховує вагомість біблійних текстів, які застосовуються представниками сучасного панентеїзму у своїй аргументації. Немає сумніву, що найважливішим із них виступає фрагмент з Діянь Апостольських (17:28), який є цитатою промови апостола Павла, зверненої до інтелектуальної еліти Афін на Ареопазі: «У Ньому [Богові – А.П.] бо живемо, рухаємося й існуємо» [10, с. 166]. Цей фрагмент послужив назвою монографії, що включила низку статей на тему панентеїзму [...], і часто застосовується такими представниками панентеїстичного повороту, як Ф. Клейтон і Ю. Жицінський [напр., 16, с. 213; 15, с. 148].

Наступним типом, за Войтисяком, виступає *онтологічний* панентеїзм. Власне на площині цього типу і має відбуватися вибір категорій, за допомогою яких стає можливим окреслити панентеїзм як концепцію. Як він пише, «онтологічний панентеїзм є позицією (набором позицій) у сфері онтології та натуральної теології (онтотеології). Вона знаходиться у принципі “між” класичним теїзмом (і деїзмом) та пантеїзмом, трактуючи світ як (у широкому значенні)

частину Бога, умовно приймаючи, що світ і Бог являють собою взаємні кореляти, є членами певної більшої цілості. Головними різновидами онтологічного панентеїзму є “експресивний” (світ є вираженням божественного духу) та “диполарний” (“вторинна природа” Бога є залежною від світу)» [13, с. 322]. Отже, онтологічний панентеїзм стосується самої сутності концепції, виявляє її специфіку стосовно інших концепцій (класичним теїзмом і пантеїзмом як його крайнощами відношення «Бог – світ») і виступає фундаментом будь-яких розвідок стосовно цієї проблематики.

Науковий панентеїзм характеризується Войтисяком в останню чергу. Він виступає як такий тип панентеїзму, що ґрунтується на переконанні в неможливості збудування адекватної онтології без посилання на основні принципи сучасної науки. Для деяких його представників (напр., Жицінського та Пікока) такою ідеєю виступала емерджентність, яка в онтотеологічному осмисленні виступає у світі як креативна і творча силою, що діє у ньому наче із середини, постійно утворюючи цей світ включно з усіма процесами, що у ньому відбуваються. Поняття емерджентності приховує в собі дію самого Бога, стосовно якого різні автори послуговуються різними метафорами (вже згадуваний «диригент» у А. Пікока; натомість, за Жицінським, цю думку можна адекватно представити за допомогою «точки Омега» у П. Тейяра де Шардена) [13, с. 324; 15, с. 153].

Як можна помітити, Войтисяк у своїй характеристиці типів панентеїзму не намагається представити якусь класифікацію за певним критерієм (здається, що ці «типи» у даному випадку об’єднуються лише за спільним терміном «панентеїзм»). Радше тут йдеться про різні підходи до вивчення цього концепту або його окремі аспекти: у кожній панентеїстичній теорії так чи інакше йдеться про певний релігійний світогляд, питання науки підіймається вже у панентеїстичній концепції Краузе, а проблематика мовного вираження відношення «Бог – світ» постійно присутня в літературі на дану тематику. Тому, на нашу думку, більш слушною була б спроба не виділення «типів» панентеїзму, але представлення філософської концепції панентеїзму («онтологічний панентеїзм») разом з низкою його аспектів («культурний», «богословський»), а також методологічну специфіку її вивчення (метафорика, методологічний натуралізм).

Т. Оорд пропонує класифікацію панентеїстичних концепцій, керуючись власне онтологічним критерієм на підставі різних тлумачень прийменника *в* (гр. *en*) у терміні «панентеїзм». Отже, можна розглядати існування світу *в Богові* у наступних варіантах: 1) в розумінні буквального розташування, 2) наповнення Богом світу енергією, 3) відчуття (або осягнення) Богом світу, 4) одухотворення Богом світу, 5) як «гра» Бога зі світом (Веданта), 6) у сенсі «займання» Богом світу (Дж. Бракен), 7) як надавання Богом простору для світу (Ю. Мольтман), 8) охоплення (вміщення) Богом світу, 9) Зв’язування Богом світу, віддаючи йому божественне Я, 10) надавання Богом світові підстави для виникнення, 11) дружба Бога зі світом, 12) перебування «у Христі» (послання апостола Павла) і 13) обдарування світу божественною благодаттю [17, с. 123–124]. Підмічаючи особливу цінність такої типології, слід вказати необхідність її представлення в контексті класичної теїстичної та пантеїстичної концепцій, у яких також існує власне специфічне розуміння іманентності Бога світові. Врахування такого контексту має показати особливість власне панентеїстичної концепції.

Класифікація сучасних панентеїстичних концепцій, запропонована Ф. Клейтоном окремо присвяченій цьому питанню статті [18], спирається на критерій спроможності інтерпретувати наукові дані. Автор виділяє чотири типи («обличчя») панентеїзму:

- 1) консервативний (або «ортодоксальний», «віросповідальний»; Дж. Купер);
- 2) метафізичний (Ф. Клейтон);
- 3) апофатичний («містичний»; К. Келлер);
- 4) натуралістичний (Д.Р. Гріффін).

Консервативний панентеїзм протиставляється наступним, радикальним («екстремальним») типам, допускаючи рефлексію над панентеїзмом лише в категоріях класичного теїзму, що виражається у відповідності до новозавітних текстів і вкоріненості у християнській ортодоксії.

Дж. Купер, один із прихильників такого підходу, протиставляє такого роду панентеїзм іншим радикальним підходам, називаючи представленою в них Бога «Богом філософів», зауважуючи, що у класичному теїзмі жодним чином не заперечується іманентності Бога в світі. Специфікою іманентності Бога в такому підході є те, що абсолютно трансцендентний світові Бог є присутній у ньому через Святого Духа [18, с. 1046–1047].

На відміну від консервативного, радикальний панентеїзм представлений цілим спектром підходів, які віддаляються все більше віддаляються від класичного теїзму таким чином: «відмова від біблійних обмежень», відмова від віровчення (ортодоксальної теології), «онтологічного примату Бога над світом (включаючи creatio ex nihilo), трансцендентності Бога, усього надприродного і, нарешті, будь-яких тверджень, які виходять за рамки натуралізму». Остання «відмова» – як зауважує Клейтон, – ставить питання про слушність застосування у її випадку термін «панентеїзм» [18, с. 1047–1048]. Отже, у «радикальному» панентеїзмі (метафізичному, апофатичному і натуралістичному) конфлікт між наукою і релігією знімається у різному ступені, але за рахунок відходу від консервативного християнського вчення.

У наведеній Клейтоном типології передусім розглядаються підходи, що знаходяться між крайнощами класичного теїзму і пантеїзму. Але якщо пантеїзм, представлений на прикладі «екстатичного» натуралізму Р. Коррінгтона [18, с. 1052–1054], виявляється відмінною від панентеїзму крайністю, то у випадку «консервативного» варіанту (як «лагідної» форми панентеїзму) межі між класичним теїзмом і панентеїзмом фактично розчиняються. Таким чином, аби зберегти специфіку класичного теїзму, було б послідовним, подібно як у випадку пантеїзму, чітко відмежувати від нього панентеїзм з усією його радикальністю й екстремальністю. Однак, на нашу думку, такі характеристики панентеїзму не мають суперечити змісту біблійних текстів чи християнській догматиці, прикладом чого є панентеїстична концепція Ю. Жицінського, який у своїй аргументації послуговується Писанням та намагається утриматися в межах католицької ортодоксії, одночасно критикуючи аристотелівсько-томістичну концепцію як яскравий взірець класичного теїзму [3, с. 182–183].

Висновки. Аналіз типологій, запропонованих різними авторами, показує складність і багатомірність проблеми, якою є панентеїстична концепція відношення «Бог – світ». Найбільш суттєвою для розкриття специфіки цієї концепції, на нашу думку, є типологія, у якій приймається онтологічний критерій (на зразок типології Оорда), оскільки проблематика панентеїзму по своїй суті має онтологічний (чи метафізичний) характер. Натомість Греггерсен у своїй типології зосереджується на головних напрямках панентеїстичної думки, що чинить її більш придатною для історико-філософського осмислення. Хоча у типології Клейтона також представлені напрямки панентеїзму, однак дослідник вирізняє їх з точки зору проблематики співвідношення науки і релігії, відокремлюючи консервативний напрямок від трьох «радикальних». У запропонованій Войтисьяком «типології», на нашу думку, насправді йдеться не про типи, але аспекти панентеїзму або підходи до його вивчення. Суто релігієзнавчою типологією є поділ панентеїстичних вчень на християнське, буддійське, індуїстське тощо. При цьому, аби уникнути упередженості, слід врахувати внутрішню логіку кожного з цих вчень.

Як виявлено, питання критерію в тій чи іншій типології панентеїзму є ключовим: вибір адекватного – стосовно дослідницької програми – критерію якісно впливає на постановку і вирішення завдань, пов'язаних з проблематикою панентеїзму, одночасно відкриваючи нові перспективи наукових пошуків у галузях філософії, теології та релігієзнавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Culp J. Panentheism / The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), Eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, URL <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/panentheism/>
2. Dobieszewski J. Różnorodność panteizmu. *Edukacja Filozoficzna*. 68/2019. S. 69–81.
3. Пальчик А.О. Панентеїстична думка Юзефа Жицінського. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 1. 2024. С. 179–189.

4. Twardowski M. “Otwarty panenteizm” Philipa Claytona: rekonstrukcja i krytyka. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*. No 2(50) 2022. S. 1–15.
5. Czardybon B. Fenomenologia boskości Siemiona L. Franka. *Principia*. LIV–LV (2011). S. 37–53.
6. Samuel G. Panentheism and the Longevity Practices of Tibetan Buddhism / Eds. L. Biernacki, P. Clayton. *Panentheism across the World's Traditions* (New York, 2013. P. 83–99. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199989898.003.0005>
7. Duckworth D.S. Buddha-Nature and the Logic of Pantheism. *The Buddhist World* / Ed. John Powers. London: Routledge, 2016. P. 235–247.
8. Takamizawa E. Pantheism and Christian Mission. *Torch Trinity Journal*. Nr 6 (2003). P. 23–36.
9. Gregersen N.H. Three Varieties of Panentheism. In *Whom We Live and Move and Have Our Being : Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World* / Ed. Ph. Clayton, A.R. Peacocke. Wm. B. Eerdmans Publishing, 2004. P. 19–35.
10. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / пер. І. Хоменко. Львів : «Місіонер», 2015. XX+1125+350 с.
11. Gocke B.P. The Panentheism of Karl Christian Friedrich Krause (1781–1832). From Transcendental Philosophy to Metaphysics. New York: Peter Lang, 2018. 259 p.
12. Sokołowski P. Panenteizm jako postmodernistyczne objawienie? Kilka uwag krytycznych na marginesie książki Davida Ray'a Griffina “Panentheism and Scientific Naturalism”. *Studia Nauk Teologicznych*. T. 10. 2015. S. 221–242.
13. Wojtysiak J. Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne'a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. *Roczniki Filozoficzne*. T. LX. No 4. 2012. S. 313–337.
14. Wainwright, W.J. *God's Body / The Concept of God* / Ed. T.V., Morris. Oxford: Oxford University Press, 1987. Pp. 72–87.
15. Życiński, J. (1988). *Teizm i filozofia analityczna*. [Theism and the Analytical Philosophy]. Vol. 2. Kraków: Wydawnictwo „Znak”. 264 p. [In Polish].
16. Clayton P. Panentheist Internalism: Living within the Presence of the Trinitarian God. *Dialog: A Journal of Theology*. Vol. 40. Nr 3. 2001. Pp. 208–215.
17. Pfeifer K. Naïve Panentheism. *Panentheism and Panpsychism: Philosophy of Religion Meets Philosophy of Mind*. Paderborn: Mentis, 2020. Pp. 123–138.
18. Clayton P. How Radically Can God Be Reconceived before Ceasing to Be God? The Four Faces of Panentheism. *Zygon*. Vol. 52. 2017. No. 4. Pp. 1044–1059.

REFERENCES

1. Culp, J. Panentheism / The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), Eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/panentheism/>
2. Dobieszewski, J. (2019). Różnorodność panteizmu. [Diversity of Pantheism]. *Edukacja Filozoficzna*. 68. Pp. 69–81. [In Polish]
3. Palchyk, A.O. (2024). Panenteistyczna dumka Yuzefa Zhytsinskoho.. [Panenteistic Thought of Józef Życiński]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*. № 1. Pp. 179–189. [In Ukrainian]
4. Twardowski, M. (2022). “Otwarty panenteizm” Philipa Claytona: rekonstrukcja i krytyka. [Philip Clayton's “Open Panentheism”: Reconstruction and Criticism]. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*. No 2(50). Pp. 1–15. [In Polish]
5. Czardybon, B. (2011). Fenomenologia boskości Siemiona L. Franka. [Phenomenology of Deity of Simeon Frank] *Principia*. LIV–LV. Pp. 37–53. [In Polish]
6. Samuel, G. (2013). Panentheism and the Longevity Practices of Tibetan Buddhism. *Panentheism across the World's Traditions* / Eds. L. Biernacki, P. Clayton. New York: Oxford University Press. Pp. 83–99.
7. Duckworth D.S. (2016). Buddha-Nature and the Logic of Pantheism. *The Buddhist World* / Ed. John Powers. London: Routledge. Pp. 235–247.
8. Takamizawa, E. (2003). Pantheism and Christian Mission. *Torch Trinity Journal*. Nr 6. Pp. 23–36.

9. Gregersen N.H. (2004). Three Varieties of Panentheism. In *Whom We Live and Move and Have Our Being: Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World* / Ed. Ph. Clayton, A.R. Peacocke. Wm. B. Eerdmans Publishing. Pp. 19–35.
10. Sviate Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu. (2015). per. I. Khomenko. Lviv: «Misioner». XX+1125+350 p. [In Ukrainian]
11. Göcke, B.P. (2018). The Panentheism of Karl Christian Friedrich Krause (1781–1832). From Transcendental Philosophy to Metaphysics. New York: Peter Lang. 259 p.
12. Sokołowski, P. (2015). Panenteizm jako postmodernistyczne objawienie? Kilka uwag krytycznych na marginesie książki Davida Ray'a Griffina "Panentheism and Scientific Naturalism". [Panentheism as a postmodern revelation? Some critical on the margin of the book of David Ray Griffin "Panentheism and Scientific Naturalism"]. *Studia Nauk Teologicznych*. T. 10. Pp. 221–242. [In Polish]
13. Wojtysiak, J. (2012). Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne'a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. *Roczniki Filozoficzne*. T. LX. No 4. Pp. 313–337.
14. Wainwright, W.J. (1987). God's Body. *The Concept of God* / Ed. T.V. Morris. Oxford: Oxford University Press. Pp. 72–87.
15. Życiński, J. (1988). Teizm i filozofia analityczna. [Theism and the Analytical Philosophy]. Vol. 2. Kraków: Wydawnictwo "Znak". 264 p. [In Polish]
16. Clayton, P. (2001). Panentheist Internalism: Living within the Presence of the Trinitarian God. *Dialog: A Journal of Theology*. Vol. 40. Nr 3. Pp. 208–215.
17. Pfeifer, K. (2020). Naïve Panentheism. *Panentheism and Panpsychism: Philosophy of Religion Meets Philosophy of Mind*. Paderborn: Mentis. Pp. 123–138.
18. Clayton, P. (2017). How Radically Can God Be Reconceived before Ceasing to Be God? The Four Faces of Panentheism. *Zygon*. Vol. 52. No. 4. Pp. 1044–1059.

Palchyk Andrii Oleksandrovyh

Candidate of Philosophical Sciences,
Lecturer at the Institute of Theological Sciences
of the Immaculate Virgin Mary
Kamyanets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church
57, Hrushevskyyi str., Gorodok, Khmelnytskyi region, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1247-1734

TYPOLOGIES OF PANENTHEISM: ANALYSIS OF MODERN APPROACHES

*The **relevance** of this article is related to the need for a deeper study of the panentheistic concept of the God – the world relationship, which is caused primarily by a significant number of foreign publications on this topic in the fields of philosophy of religion and theology, remaining little known in the Ukrainian scientific space, as well as the phenomenon of the so-called "panentheistic turn" as an actual historical-philosophical problem. The **purpose** of the article is a critical analysis of the selected typologies of panentheism published on the topic. The tasks set for the realization of the goal are as follows: to identify and to analyze the criteria by which typologies of panentheism were built, to critically evaluate them and determine the potential in researching the panentheistic concept of the God – world relationship in the relevant fields of humanitarian knowledge. According to the specifics of the topic, such **methods** as classification, comparison, analysis and synthesis, etc. are used.*

***Research results.** The analysis of the selected typologies of panentheism makes it possible to determine the criteria according to which they were created, as well as to outline the field of humanitarian studies (philosophical, theological or religious) in which these typologies can be useful. So, in the typology, which distinguishes Christian, Buddhist, Hindu, etc. panentheism (M. Twardowski), the intention to classify panentheism according to the specifics of individual religious doctrines is apparent. Instead, N. Gregersen's typology (soteriological, revelatory, and dipolar panentheism) distinguishes directions of panentheistic thought, which makes it particularly suitable for historical-philosophical investigations. In the case of the classification attempt made by J. Wojtysiak (linguistic,*

cultural, theological, ontological, and scientific panentheism), in our opinion, not a typology of panentheism was made, but the essential aspects of the problems related to this concept were highlighted. From the point of view of the philosophy of religion, the most valuable of the presented typologies was developed by T. Oord, who classifies the types of panentheism according to the interpretation of the thesis about the existence of the world in God. P. Clayton's typology is interesting because the areas of panentheism are distinguished according to the science – religion relationship (conservative and three radical: metaphysical, apophatic and naturalistic).

Key words: *panentheism, typology of panentheism, philosophy of religion, theology, religious studies, God, creation.*